

การเมืองกับการเดินทางในวรรณกรรมการเดินทางไทย ตั้งแต่สมัยอยุธยา-รัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์*

กิตติสาร พงษ์อดิษฐ์¹ กิรติ ธนไชย² และ โสภี อุณหะยา³

^{1,2,3}สาขาวิชาภาษาไทย

^{1,2,3}คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

^{1,2,3}มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม โดยมีวัตถุประสงค์ การเขียนบทความนี้เพื่อนำเสนอข้อค้นพบในการศึกษาเกี่ยวกับประเด็นการเมืองที่ ส่งผลให้เกิดการเดินทางในวรรณกรรมการเดินทางไทยตั้งแต่สมัยอยุธยา-รัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์ โดยจะศึกษาจากตัวบทวรรณกรรมการเดินทางประเภทนิราศและ จดหมายเหตุการเดินทาง ซึ่งพบว่า การเดินทางเพื่อประโยชน์ทางการเมืองมีจุดประสงค์ ในการเดินทางอยู่ 4 จุดประสงค์หลัก คือ การเดินทางของทูตสันถวไมตรีไปมาระหว่าง ประเทศ การเดินทางเพื่อการศึกษาสงเคราะห์ การเดินทางเพื่อการสำรวจทรัพยากรของ อาณาจักร และการเดินทางเพื่อเยี่ยมชมอาณานิคมและเจ้าอาณานิคมตะวันตก จุดประสงค์ ดังกล่าวมาแสดงให้เห็นถึงความต้องการที่จะรักษาผลประโยชน์ของอาณาจักรและรัฐใน แต่ละยุคสมัยจึงเกิดการเดินทางของกลุ่มคนในราชสำนักเพื่อเป็นการสร้างความสัมพันธ์ ทางการเมืองระหว่างประเทศ เพื่อเป็นการปกป้องอธิปไตยรวมถึงการขยายอาณาเขตของ

*บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งในวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโท สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

¹นิสิตระดับปริญญาโท สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

²อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

³อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

รับต้นฉบับ 9 กรกฎาคม 2562 แก้ไขตามผู้ทรงคุณวุฒิ 26 กันยายน 2562 รับลงตีพิมพ์ 10 กรกฎาคม 2562

อาณาจักร เพื่อเป็นการสำรวจและจัดเก็บทรัพยากรของรัฐในพื้นที่ต่าง ๆ ที่รัฐมีอำนาจ
อธิปไตยเหนืออยู่ รวมถึงเพื่อเป็นการเตรียมการรับมือลัทธิล่าอาณานิคมชาวตะวันตก
เพื่อไม่ให้ประเทศตกเป็นเมืองขึ้นของชาวตะวันตกในช่วงรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 แห่ง
กรุงรัตนโกสินทร์

คำสำคัญ ; การเดินทาง, การเมือง, วรรณกรรมการเดินทางไทย

Politics and Travel in the travel-Related Thai Literature from Ayutthaya Period to the Reign of King Rama 5 of Rattanakosin Period

Kitirach Pongchaliew¹, Keerati Dhanachai² and Sopee Untaya³

^{1,2,3}Department of Thai Language

^{1,2,3}Faculty of Humanities and Social Sciences

^{1,2,3}Maharakham University, Thailand

Abstract

This article is a thesis partial fulfillment of Doctor of Philosophy, Department of Thai, Faculty of Humanities and Social Sciences, Maharakham University with its objective to present the findings of the study of political issues responsible for travel in the travel-related Thai literature from Ayutthaya Period to King Rama 5 of Rattanakosin Period. Nirat Poetry, a type of travel literature and travel archives have been investigated finding that traveling for political benefits concerns 4 major purposes of international diplomacy, battles and wars, exploration of natural resources of the kingdom, and visit to the western colonists and the colonies. The aforementioned purposes demonstrate the need to protect the interests of the kingdom and the state in each period, encouraging travel of the royal court to support international political relations, to maintain the sovereignty and the expansion of the kingdom territory, to explore and preserve government resources in areas under the state sovereignty, as well as to prepare for and prevent Western colonialism during the reigns of King Rama 4 and King Rama 5 of Rattanakosin Period.

Keywords ; travel, politics, travel-Related Thai literature

บทนำ

วรรณกรรมการเดินทาง หรือ “Travel writing” หมายถึง งานที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการเดินทางสามารถนำเสนอด้วยรูปแบบที่หลากหลาย ดังที่ Carl Thompson (2011) ได้กล่าวถึง มุมมองของนักวรรณคดีตะวันตกที่กล่าวถึงประเภท และรูปแบบ เนื้อหาในงานในกลุ่ม Travel writing ว่าเป็นงานเขียนที่มีการผสมผสานรูปแบบและองค์ประกอบของงานเขียนหลายประเภทเข้าด้วยกัน สามารถนำเสนอในรูปแบบวรรณกรรมได้หลากหลายรูปแบบ เช่น สารคดี จดหมาย นวนิยาย บทกวีเกี่ยวกับการเดินทาง ฯลฯ ผู้เขียนมีอิสระในการนำเสนองานได้อย่างอิสระ หากพิจารณาด้านเนื้อหาในวรรณกรรมการเดินทาง จะพบเนื้อหาที่มีลักษณะร่วมกัน คือ เป็นเรื่องเล่าจากการเดินทางที่แท้จริงหรือมีแก่นเรื่องเกี่ยวกับการเดินทาง ผู้เล่าเรื่องออกจากบ้านหรือค้นหาเป้าหมายที่เฉพาะเจาะจงบางอย่างหรืออื่น ๆ โดยทั่วไปมักเป็นแสวงหาบางสิ่งบางอย่าง เช่น การเดินทางแสวงบุญ การผจญภัย การเปิดประสบการณ์ใหม่ ๆ การท่องเที่ยว การสำรวจ และการตรวจเยี่ยมอาณานิคม ซึ่งอาจมีการให้รายละเอียดเส้นทาง แผนที่ ผู้คน วัฒนธรรมประเพณี และการแทรกภาพ ตารางและสัญลักษณ์ เป็นต้น

ผู้ที่มีอิทธิพลต่อคำว่า “Travel Writing” คือนักวิจารณ์อย่าง Paul Fussell ซึ่งในงานของเขาเรื่อง *Abroad: British Literary Travelling Between the Wars* (1980) ถือเป็นน้ำเชื้อของการศึกษาการเขียนการท่องเที่ยวที่พิจารณาประเภทและรายละเอียดของงาน ซึ่ง Fussell ยืนยันว่างานประเภทบันทึกการเดินทาง จะต้องโดดเด่นในเรื่องของการเดินทาง อาจบรรยายด้วยร้อยแก้ว ถึงแม้จะมีภาพ แผนที่ ตาราง รายการสัญลักษณ์ ซึ่งส่วนเหล่านี้ถือเป็นส่วนสนับสนุนการเล่าเรื่อง นอกจากนี้การเล่าเรื่องที่น่าสนใจในหนังสือบันทึกการเดินทางมักจะเป็นเรื่องราวย้อนหลังของผู้เขียนเองเกี่ยวกับการเดินทาง สถานที่ที่ไม่คุ้นเคย ผู้คน ยิ่งไปกว่านั้นลักษณะส่วนบุคคลหรืออัตนัยของการเล่าเรื่องนั้นมักจะเด่นชัด การเน้นเรื่องอัตชีวประวัติและประสบการณ์ส่วนตัวหรือสถานที่ต่าง ๆ ทำให้หนังสือบันทึกการเดินทางแตกต่างจากหนังสือแนะนำการท่องเที่ยวหรือนิยาย (Carl Thompson 2011)

ส่วน Borm (2004) (อ้างจากนัทธัญ ประสานนาม, 2556 : 166) เห็นต่างจาก Fussell เธอไม่ได้ใช้คำว่า “travel book” ในความหมายที่เท่ากับ “travel writing”

อีกทั้งยังเสนอว่าวรรณกรรมการเดินทางเป็นคำศัพท์ที่ใช้ครอบคลุมงานเขียนที่นำเสนอแก่นเรื่องเกี่ยวกับการเดินทางทั้งสารคดีและบันเทิงคดี ซึ่ง Thompson (2011) เห็นคล้ายตาม Borm แต่เขามีข้อสังเกตที่สำคัญยิ่งว่า แม้วรรณกรรมการเดินทางจะอ้างอิงอยู่กับประสบการณ์การเดินทางที่เป็นความจริง แต่ความจริงที่ปรากฏในงานเขียนกลุ่มนี้ย่อมถูกคัดสรร (selective) และปั้นแต่ง (fictive) ในระดับหนึ่ง ผู้อ่านวรรณกรรมการเดินทางต้องตระหนักว่าความจริงแท้ในวรรณกรรมการเดินทางเป็นผลจากศิลปะการประพันธ์ ข้อเตือนใจอีกประการหนึ่ง คือ วรรณกรรมการเดินทางถูกประกอบสร้างมาไม่ต่างกับตัวบทอื่น ๆ ผู้อ่านจึงไม่ควรอ่านอย่างไร้เดียงสา

นักวิชาการไทยที่มีการกล่าวถึงงานเขียนในกลุ่มวรรณกรรมการเดินทาง เช่น ธีรยุทธ บุญมี (อ้างจาก ธนาคาร จันทิมา 2554:20) กล่าวถึงงานประเภทบันเทิงการการเดินทางว่า การจัดประเภทบันเทิงการการเดินทางสามารถจำแนกได้ตามเจตนาของผู้เขียน ประเภทแรกคืองานสารคดีการเดินทาง ที่เป็นการบันทึกเหตุการณ์ที่ผู้เขียนได้ไปประสบมา อาจมีการแทรกอารมณ์ความรู้สึกของผู้เขียนต่อบุคคล เหตุการณ์ สถานที่ และบางครั้งบันทึกการเดินทางถือเป็นคลังความรู้ขนาดใหญ่ให้กับผู้อ่านได้ เช่น เมืองมายา ถกเขมร ของ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, สมุดขำหมอน บันทึกการเดินทางของสุลักษณ์ ศิวรักษ์ เป็นต้น ประเภทที่สอง คือบันทึกการเดินทางที่เป็นการจารึกแสวงบุญ หรือบันทึกการเดินทางโดยจิตใจของผู้เขียน งานประเภทนี้วัตถุประสงค์สถานที่เป็นความหมายหรือสัญลักษณ์ที่สอดคล้องกับจิตใจและการเดินทางของผู้เขียน เช่น งานของบาโช กวีไซกุของญี่ปุ่น เขียนแผ่นดิน ของเนาวรัตน์ พงษ์ไพบูลย์ เป็นต้น ประเภทที่สาม งานเขียนบันทึกการเดินทางที่สะท้อนแง่คิดอย่างเป็นระบบของผู้เขียนต่อสถานที่หนึ่ง ๆ อาจเป็นเมืองประเทศ ภูเขา ป่า แม่น้ำลำธาร หรือตัวบุคคลที่ได้ปฏิสัมพันธ์ เช่น งานเขียนของจอห์น รัสกิน เรื่อง Stones of Venice หรือ The Journey to The East งานเขียนของเฮอริมานน์ เฮสเส เรื่อง My Belief เป็นต้น

ในบริบทวรรณกรรมไทยถ้าพิจารณาความหมายกว้าง ๆ ดังที่กล่าวมานั้น งานประเภทนี้ครอบคลุมตั้งแต่วรรณกรรมนิราศ จดหมายเหตุ สารคดีและบันทึกการเดินทางในรูปแบบต่าง ๆ เป็นต้น และที่น่าสนใจอย่างยิ่งคือวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุ เพราะเป็นงานในยุคแรกเริ่มของวรรณกรรมการเดินทางในบริบทวรรณกรรมไทย

ที่ปราศจากระบบทุนนิยมและรูปแบบของการเดินทางสมัยใหม่หรือที่เรียกว่า “Tourism” งานเขียนสองประเภทนี้อาจสามารถทำให้เห็นมโนทัศน์และพัฒนาการของการเดินทางไทยในยุคเริ่มแรกได้เป็นอย่างดี ซึ่งถ้าพิจารณาถึงแง่มุมในการศึกษาถือได้ว่าวรรณกรรม การเดินทางมีความหลากหลายในแง่มุมของการศึกษา คือมีความเป็นสหวิทยาการในวรรณกรรม ทำให้วรรณกรรมการเดินทางกลายเป็นพื้นที่สำคัญในการศึกษา ดังที่ Justin D. Edwards and Rune Graulund (2011) กล่าวว่า วรรณกรรมการเดินทางเชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับปัญหาของลัทธิจักรวรรดินิยม, พลัดถิ่น, ลัทธิชาตินิยม, อัตลักษณ์, เพศ, โลกาภิวัตน์ ลัทธิล่าอาณานิคมและลัทธิหลังอาณานิคมทำให้เกิดแนวคิดการผนวกรวมวัฒนธรรมที่ต่างกันและนำไปสู่แบบแผนทางวัฒนธรรมใหม่ (transculturation)

เมื่อพิจารณาวรรณกรรมการเดินทางของไทย จะเห็นได้ว่าในยุคแรกเริ่มของวรรณกรรมการเดินทางตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ถือได้ว่ามีความน่าสนใจยิ่ง การเดินทางในวรรณกรรมที่มีการบันทึกส่วนใหญ่เป็นเรื่องราวของชนชั้นปกครองซึ่งแต่ละครั้งของการเดินทางมีนัยยะสำคัญทางการเมืองปรากฏอยู่ ดังที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2555:8) กล่าวถึง วรรณกรรมไทยประเภทลายลักษณ์ว่า วรรณกรรมลายลักษณ์ถือเป็นสมบัติของชนชั้นนำ ในขณะที่วรรณกรรมประชาชนซึ่งถ่ายทอดด้วยปากได้สูญหายไปหมดสิ้น การศึกษาวรรณกรรมลายลักษณ์จึงเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ของชนชั้นนำเป็นศูนย์กลางภายในตัว ด้วยเหตุนี้จึงไม่ปรากฏหลักฐานและเรื่องราวการเดินทางของผู้คนประชาชนทั่วไปมากนัก ปรากฏเพียงเรื่องราวการเดินทางของชนชั้นปกครอง ชุนนางผู้รู้หนังสือในสมัยอยุธยาเพียงเท่านั้น

ด้วยเหตุนี้การเดินทางส่วนใหญ่จึงเป็นเรื่องราวการเดินทางของผู้คนในราชสำนัก และการเดินทางส่วนใหญ่มักจะเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กับการเมืองของรัฐและอาณาจักร เป็นการเดินทางเพื่อประโยชน์ทางการเมืองของรัฐและอาณาจักร เช่น การเดินทางของทูตสันถวไมตรีไปมาระหว่างประเทศ การเดินทางเพื่อการศึกษาสงคราม การเดินทางเพื่อการสำรวจทรัพยากรของอาณาจักร และการเดินทางเพื่อเยี่ยมชมอาณานิคมและเจ้าอาณานิคมตะวันตก เป็นต้น จากความน่าสนใจดังกล่าวในบทความนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาถึงจุดประสงค์ของการเดินทางที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับบริบทการเมืองในประเด็นต่าง ๆ ที่ปรากฏในวรรณกรรมการเดินทาง ซึ่งเป็นการนำประเด็นหนึ่ง

ของวิทยานิพนธ์ในระดับดุขฎีบัณฑิตมาศึกษาและนำเสนอข้อค้นพบในการศึกษา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ปรัชญาดุขฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม โดยมีวัตถุประสงค์ การเขียนบทความนี้เพื่อนำเสนอข้อค้นพบในการศึกษาเกี่ยวกับประเด็นการเมือง ที่ส่งผลให้เกิดการเดินทางในวรรณกรรมการเดินทางไทยตั้งแต่สมัยอยุธยา-รัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์

ระเบียบวิธีวิจัย

บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ปรัชญาดุขฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม ผู้ศึกษา ได้ศึกษาค้นคว้าใช้ระเบียบวิธีวิจัยในรูปแบบการวิจัยเอกสาร ซึ่งจะนำเสนอข้อมูล แบบพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis) และสรุปผล อภิปรายผลการศึกษาค้นคว้า ในการเขียนบทความนี้ ด้าน “ขอบเขตของการศึกษา” คือ จะศึกษาจากวรรณกรรม การเดินทางประเภทนิราศและจดหมายเหตุตั้งแต่สมัยอยุธยา-รัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์ และจะยกตัวอย่างวรรณกรรมเพียงบางตัวอย่างเพื่อประกอบการอธิบาย

ส่วน “สมมุติฐานของงานวิจัย” หรือสมมุติฐานของการศึกษาเกี่ยวกับประเด็น การเมืองที่ส่งผลให้เกิดการเดินทางในวรรณกรรมการเดินทางไทย คือ เรื่องราวการเดินทางที่ปรากฏในวรรณกรรมลายลักษณ์ทั้งนิราศและจดหมายเหตุตั้งแต่สมัยอยุธยา- รัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์ส่วนใหญ่เป็นเรื่องราวของผู้รู้หนังสือ และเป็นบุคคล ที่เกี่ยวข้องกับราชสำนักและชนชั้นปกครอง ดังนั้นการเดินทางที่ปรากฏในวรรณกรรม จึงน่าจะเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับกิจของรัฐและอาณาจักร รวมทั้งการรักษาสถลประโยชน์ของ ราชสำนักและชนชั้นปกครอง

ผลการวิจัย

จากการศึกษาวรรณกรรมการเดินทางที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับบริบทการเมือง
ในประเด็นต่าง ๆ พบประเด็นที่น่าสนใจดังข้อค้นพบในการศึกษา ดังรายละเอียดต่อไปนี้
การเดินทางของทูตสันถวไมตรีไปมาระหว่างประเทศ

การเดินทางของทูตสันถวไมตรีไปมาระหว่างประเทศเป็นการเดินทางเพื่อสร้าง
ความสัมพันธ์อันดีระหว่างเมือง โดยการเชิญพระราชสาสน์และเครื่องราชบรรณาการ
เพื่อเป็นการเจริญพระราชไมตรีระหว่างสองประเทศ การเจริญพระราชไมตรีนี้ก่อให้เกิด
ประโยชน์ทางการเมือง เกิดความร่วมมือให้ความช่วยเหลือรวมถึงการค้าระหว่าง
ประเทศ ซึ่งมีปรากฏในวรรณกรรมการเดินทางตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น ส่วนตัวอย่าง
วรรณกรรมการเดินทางของทูตสันถวไมตรีไปมาระหว่างประเทศ เช่น การเดินทางของ
ทูตสันถวไมตรีไปมาระหว่างประเทศในสมัยอยุธยาตอนต้นในวรรณกรรมจดหมายเหตุ
เรื่อง “จดหมายเหตุเก่าเรื่องพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาแต่งทูตไทย ไปมนัสการ
พระมาลัยเจดีย์เมืองหงสาวดี” ซึ่งน่าจะเป็นวรรณกรรมการเดินทางเรื่องแรกที่ปรากฏ
เป็นลายลักษณ์อักษรในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ระหว่างช่วง พ.ศ. 1991-พ.ศ. 2031
เป็นเรื่องราวที่พระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยา โปรดฯ ให้ทูตไปบูชาพระมาลัยเจดีย์
(กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงวินิจฉัยว่าน่าจะเป็นพระเกศธาตุเมืองว่างกรุง) ซึ่งสมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2469: ค-ง) ได้ทรงวินิจฉัยว่า เมื่อพิเคราะห์ดูในเรื่อง
พงศาวดารจะเห็นได้ว่าน่าจะเป็นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งเสวยราชย์
ในระหว่าง พ.ศ. 1991 จนถึง พ.ศ. 2031 ด้วยปรากฏในหนังสือลิลิตยวนพ่ายและ
หนังสือพงศาวดารประกอบว่ามีสัมพันธ์ไมตรีกับพระเจ้ารามธิบดีปิฎกธรเมืองหงสาวดี
เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จออกผนวช พระเจ้าหงสาวดีได้แต่งทูตให้เชิญ
เครื่องบริวารเข้ามาถวายพระองค์เช่นกัน ในจดหมายเหตุฉบับนี้กล่าวเกินจริงโดยมาก
แต่เป็นจดหมายเหตุที่ปรากฏเก่าแก่มาแต่โบราณ ชั้นเดิมอาจเป็นเรื่องสำหรับเล่ากันมา
ฟังมาจดเป็นหนังสือในภายหลังความจึงอาจคลาดเคลื่อนโดยเหตุที่คัดลอกกันมาหลายต่อ
แต่พอมีมูลความจริงอยู่บ้าง ตัวอย่างข้อความที่กล่าวถึงพระมาลัยเจดีย์

“...ข้าหลวงทั้งปวงไปไหว้พระปรางค์ และขุนการะเวกกระบัตรจึงว่าปรางค์นี้สูงต่ำใหญ่น้อยสักเท่าไร ตาปะขาวจึงบอกว่าโดยสูงขึ้นไปร้อยเส้น ในพระปรางค์นั้นกว้างยี่สิบเส้น เหลี่ยมพระปรางค์แต่ละเหลี่ยมนั้นกว้างยี่สิบเส้น บันไดนั้นฉัตรทองแดงร่วมอยู่ทั้งสองข้าง จึงขึ้นไปถึงราวบันได ๆ นั้นยอมแล้วไปด้วยเหล็กใหญ่เจ็ดกำ ลูกบันไดนั้นทำด้วยทองแดงใหญ่ได้สามกำ เสาฉัตรทองแดงนั้นใหญ่ได้เก้ากำ และขุนการะเวกกับข้าหลวงทั้งปวงก็พากันขึ้นไปแต่เช้าจนเที่ยง จึงถึงทามกลางพระปรางค์นั้น.....”

(ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, 2469 : 6)

ความที่ยกมามีการกล่าวเกินจริงแต่น่าจะพอมีมูลความจริงอยู่บ้าง ดังพระวินิจฉัยของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จดหมายเหตุเรื่องนี้ถือได้ว่าเป็นวรรณกรรมการเดินทางในยุคแรกของไทย

ส่วนการติดต่อสัมพันธ์กับ ชาวตะวันตก ชาวตะวันตกเข้ามาติดต่อสัมพันธ์และค้าขายตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น นับแต่ที่โปรตุเกสเข้ามาติดต่อสร้างสัมพันธ์ไมตรีและแลกเปลี่ยนวิทยาการมาตั้งแต่สมัยรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 และได้มีการก่อตั้งค่ายชุมชนบ้านโปรตุเกสขึ้นมาตั้งแต่ในรัชสมัยสมเด็จพระไชยราชา ตามมาด้วยการเข้ามาของชาวสเปน ฮอลันดา (เนเธอร์แลนด์) ในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร อังกฤษ ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ในสมัยพระนารายณ์มหาราชมีขุนนางชาวต่างชาติมารับราชการในราชสำนักอยุธยาจำนวนมาก ขุนนางอยุธยาอาจสามารถแบ่งออกเป็นขุนนางไทย-จีน กับขุนนางนานาชาติ เช่น ญี่ปุ่น เปอร์เซีย มัวร์ ยุโรป ซึ่งเรียกว่า “ขุนนางชำนาญการ” (ชำนาญการ) เพราะเป็นกลุ่มขุนนางที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน เช่น เป็นช่างฝีมือ เป็นพ่อค้า ทหารรับจ้าง แพทย์ ฯลฯ ไม่เหมือนขุนนางไทยเชื้อสายจีนที่มุ่งเน้นความสามารถบุคคลในลักษณะพหุสุด (รู้ทุกเรื่องเก่งทุกอย่าง/จึงไม่ได้เรื่องจริง ๆ สักอย่าง) ความโปรดปรานของพระเจ้าแผ่นดินที่มีต่อขุนนางนานาชาติ ส่วนหนึ่งเป็นความโปรดปรานที่สืบเนื่องมาจากประเด็นเรื่องความรู้ความเชี่ยวชาญเฉพาะด้านที่กลุ่มขุนนางดังกล่าวมี (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2549) ขุนนางชาวตะวันตกที่มีความสำคัญในสมัยสมเด็จพระนารายณ์คือ คอนสแตนติน ฟอลคอน หรือ “ออกญาวิไชยเอนทร์” นักแสงโชคชาวกรีกที่เคยทำงานให้กับบริษัทการค้าของอังกฤษ ฟอลคอนได้แสดงให้เห็นว่า

เขาเป็นผู้มีความรู้ความสามารถเหมาะสมกับตำแหน่ง จนเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย ของ สมเด็จพระนารายณ์ ถือเป็นอัครมหาเสนาบดีเป็นชาวชาติตะวันตกที่เป็นประโยชน์แก่ รัฐบาลสมเด็จพระนารายณ์เป็นอย่างมากในช่วงที่การค้าและการติดต่อกับฝั่งตะวันตก เจริญรุ่งเรืองถึงขีดสุด

ความสัมพันธ์ทางการค้ากับชาวตะวันตกส่งผลให้เกิดการเดินทางของ ทูตสันถวไมตรีไปยังตะวันตก การเดินทางไปยังต่างแดนในประเทศแถบยุโรปครั้งแรก ด้วยวัตถุประสงค์การทูต สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2470 : คำนำ) ทรงอธิบายว่า ในสมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เคยมีราชทูตไทย ไปถึงยุโรปหลายคราว ตามที่มีจดหมายเหตุปรากฏนั้น ราชทูตไทยไปถึงยุโรปครั้งแรก เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ โปรดให้ทูตานุทูตเชิญพระราชสาส์นออกไปยัง ประเทศฮอลแลนด์ (เนเธอร์แลนด์) เจริญทางพระราชไมตรีกับเจ้ามอริสในราชวงศ์ออเรนจ์ เมื่อปีมะแมจุลศักราช 969 พ.ศ. 2150 ต่อจากนั้นยังมีราชทูตไทยได้ออกไปยุโรป ในรัชกาลอื่น ๆ อีก แต่ในเรื่องราชทูตที่ไปมากับประเทศสยามนั้นไม่เลื่องลือรู้แพร่หลาย เท่าเมื่อสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชมีทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 กรุงฝรั่งเศส เพราะพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 มีรับสั่งให้สร้างสิ่งที่จะลือไว้เฉลิมพระเกียรติยศ หลายอย่าง เป็นต้นแต่ให้ตีเหรียญและเขียนรูปภาพราชทูตไทยเข้าเฝ้าที่พระราชวังเวอซาย และให้แต่งหนังสือทั้งเรื่องราชทูตฝรั่งเศสเข้ามากรุงสยาม และเรื่องราชทูตสยาม คราวโกษาปานออกไปเมืองฝรั่งเศสพิมพ์ไว้ หนังสือเหล่านั้นแพร่หลายทั้งในภาษาฝรั่งเศส และได้แปลเป็นภาษาอื่นยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

ในปี พ.ศ. 2473 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จไปประพาศ ประเทศยุโรป ได้เสด็จไปเฝ้าโป๊ปปิอุสที่ 11 (Pius XI) ที่กรุงโรม โป๊ปได้โปรดให้ คัดจดหมายเรื่องส่งทูตไทยไปกรุงโรมครั้งที่ 2 ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ถวาย ต้นหนังสือที่ไปโปรดให้คัดถวายนั้นเป็นภาษาลาตินบ้าง ภาษาอิตาเลียนโบราณบ้าง เมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จกลับกรุงเทพฯ แล้วได้ทรงวานบาทหลวง คณะซาลเซียและบาทหลวงโซแวงให้ช่วยแปลเป็นภาษาอังกฤษ และวานพระยาอินทรมนตรีให้ช่วยแปลอีกชั้นหนึ่งเสร็จแล้วประทานไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร (ราชบัณฑิตสภา 2475 : คำนำ)

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชพระองค์ส่งราชทูตไปเจริญพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 กรุงฝรั่งเศสถึง 4 ครั้ง ครั้งสำคัญ คือ ครั้งที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงแต่งตั้งให้พระวิสุตรสุนทร หรือ โกษาปาน เป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการไปเจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 การเดินทางของโกษาปานไปครั้งนั้นนับเป็นทูตไทยไปครั้งที่ 3 และได้เข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ที่พระราชวังเวอซาย เมื่อวันที่ 1 กันยายน พ.ศ. 2229 โกษาปานอยู่ในเมืองฝรั่งเศส 7 เดือนเดินทางกลับเมื่อเดือนมีนาคม เมื่อโกษาปานจะกลับจากเมืองฝรั่งเศส พระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ทรงแต่งตั้งให้มองซิเออร์เดอลาลูแบร์เป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายสมเด็จพระนารายณ์มหาราชอีกครั้ง 1 เดือนทางด้วยเรือรบและรับโกษาปานกลับมาส่งด้วย มาถึงปากน้ำเจ้าพระยาเมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. 2230 ถึงเดือนธันวาคมเมื่อราชทูตฝรั่งเศสจะกลับไป สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงแต่งตั้งราชทูตเชิญพระราชสาส์นแลเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แลไปปี ณ กรุงโรมอีกครั้ง 1 นับเป็นครั้งที่ 4 (ไม่ทราบใครเป็นราชทูต) พาเด็กนักเรียน 5 คนออกไปเล่าเรียนวิชาในประเทศฝรั่งเศสด้วย มองซิเออร์ลาลูแบร์เป็นคนรับราชทูตไทยเดินทางไปราชทูตไทยไปถึงเมืองฝรั่งเศสเมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2231 ส่วนทางสยามสมเด็จพระนารายณ์มหาราชสวรรคต พระเพทราชาได้ราชสมบัติ และเกิดรบพุ่งกับทหารฝรั่งเศสที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยและได้ขับไล่ทหารฝรั่งเศสไปหมด แต่ข้าวยังไม่ทราบออกไปถึงยุโรป เมื่อทูตไทยไปถึงเมืองฝรั่งเศสพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ไม่เสด็จอยู่ในพระนครรัฐบาลฝรั่งเศสจึงจัดให้ทูตไปเฝ้าไปป์อนโนเซนต์ที่ 11 ที่กรุงโรมก่อน ทูตได้เข้าเฝ้าไปป์เมื่อวันที่ 23 ธันวาคม พ.ศ. 2231 แล้วจึงกลับมาเมืองฝรั่งเศส ได้เข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แล้วพักอยู่ในเมืองฝรั่งเศสเกือบ 1 ปี จนปลายปีมะเส็ง พ.ศ. 2232 ฝรั่งเศสจึงได้จัดส่งทูตไทยมาขึ้นท่าเรือที่เมืองมะริดซึ่งเป็นเมืองท่าของกรุงสยามเป็นอันสิ้นสุดการเดินทางการทูตในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ตัวอย่างที่กล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามส่งทูตไปยังพระราชสำนักฝรั่งเศส

“...สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามได้โปรดให้ข้าราชการในพระราชสำนักบางนาย เป็นทูตไปยังพระราชสำนักฝรั่งเศส แล้วไปยังสำนักไปป์ด้วยตามคำชักชวนของ ฟอลคอน และบาทหลวงทั้งหลาย แต่ด้วยเหตุทูตที่ส่งไปยังกรุงโรมไปตายเสียกลางทาง จึงทรง พระกรุณาจะส่งราชทูตไปใหม่ให้ไปทำไมตรีกับไปป์ จึงได้ตรัสสั่งบาทหลวงตาซาให้ไป เป็นราชทูตพิเศษให้ข้าราชการ 6 นาย และบุตรข้าราชการ 12 นายไปเป็นเพื่อนเดินทาง เพื่อบางคนจะได้ตามบาทหลวงตาซาไปยังกรุงโรม และบางคนพักอยู่เมืองฝรั่งเศส เล่าเรียนวิชาต่าง ๆ ที่มหาวิทยาลัยอันมีชื่อเสียงที่นั่น...”

(ราชบัณฑิตสภา, 2475 : 60)

จะเห็นได้ว่าการเดินทางของทูตไทยเพื่อเจริญสัมพันธไมตรี นอกจากสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างประเทศ ราชสำนักไทยยังได้ประโยชน์จากการส่งนักเรียน เพื่อไปเรียนวิทยาการต่าง ๆ ที่มหาวิทยาลัยในฝรั่งเศส ส่วนราชสำนักฝรั่งเศส พระเจ้าหลุยส์ ที่ 14 ก็ทรงยินดีโดยเป็นโอกาสที่จะแผ่พระเกียรติยศแลเดชานุภาพให้มาปรากฏทาง ประเทศทิศตะวันออกและเป็นยังเป็นการได้เผยแผ่ศาสนาคริสต์มายังกรุงศรีอยุธยา และภูมิภาคนี้ด้วย

ความสัมพันธ์กับส่วนตัวของพระนารายณ์กับชาวตะวันตกถือว่ามีความเจริญ แน่นแฟ้นอย่างมากตลอดรัชสมัยของพระองค์ แต่การเมืองภายในเกิดความขัดแย้งทำให้ ความสัมพันธ์ระหว่างขุนนางชาวอยุธยาและขุนนางชาวตะวันตกไม่สู้ดีนัก พลสน์รัชสมัย ของสมเด็จพระนารายณ์ หลังจากที่พระเพทราชาปราบดาภิเษกขึ้นครองราชพระองค์ ทำการขับไล่ขุนนางชาวตะวันตกออกจากแผ่นดินอยุธยาทั้งหมด ทำให้ความสัมพันธ์ที่มี ต่อชาวตะวันตกหยุดชะงักลง

สมัยอยุธยาตอนกลางสภาพการค้าเปลี่ยนไปจากเดิมเนื่องจากการเข้ามาของ กำปั่นตะวันตกแย่งเอาการขนส่งสินค้าของเอเชียไปส่วนหนึ่ง บริษัทอินเดียตะวันออก ของวิลันดาทำการค้าจำนวนมากในระหว่างประเทศเอเชียด้วยกัน มีการเพิ่มพูนขึ้นของ ลำภาจันซึ่งเดินทางเยี่ยมเยือนเมืองท่าต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง การอพยพและการค้าญี่ปุ่น ทั้งหมดส่งผลให้การค้าแบบส่งผ่านของอยุธยาด้อยลง จนปลายอยุธยาโอกาสของ การค้าข้าวจึงเกิดขึ้นเพราะนโยบายของรัฐบาลจีนราชวงศ์ชิงหันไปสู่การนำเข้าประเทศ

เพื่อเลี้ยงแหล่งที่ผลิตได้ไม่พอแทนการขนส่งทางบกภายในประเทศซึ่งมีราคาแพงกว่า (นิติ เอียวศรีวงศ์ 2555 : 77-83)

ในช่วงสมัยกรุงธนบุรีเป็นช่วงของการฟื้นฟูประเทศจากภัยสงคราม หลังจาก que เสียดกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่าเป็นครั้งที่ 2 การเสียดกรุงครั้งนี้บ้านเมืองถูกทำลายย่อยยับ ยากที่จะบูรณะกรุงศรีอยุธยาให้กลับคืนสู่สภาพเดิม พระเจ้าตากสามารถรวบรวม กำลังขับไล่พม่า และได้อพยพผู้คนย้ายลงมาตั้งราชธานีใหม่ที่เมืองธนบุรี และขนานนาม ราชธานีใหม่ว่า “กรุงธนบุรีศรีมหาสมุทร” การเดินทางในสมัยนี้ส่วนใหญ่เป็นการเดินทาง เพื่อการศึกษาสงคราม การปราบชุมนุมก๊กเหล่าต่าง ๆ เพื่อรวมอาณาจักรให้เป็น ปึกแผ่นอีกครั้ง ซึ่งถือเป็นภาระกิจสำคัญอย่างยิ่งในสมัยนี้ ก๊กเหล่าใหญ่ ๆ ได้แก่ ชุมนุม เจ้าเมืองพิษณุโลก ชุมนุมเจ้าเมืองพิมาย ชุมนุมเจ้านครศรีธรรมราช และชุมนุมพระเจ้าฝาง เมื่อพระเจ้าตากสินสามารถปราบชุมนุมต่าง ๆ และสามารถเกลี้ยกล่อมให้ผู้คนกับมายัง ถิ่นฐานเดิม มีผู้คนจำนวนมากเดินทางอพยพมาตั้งถิ่นฐานใหม่ที่กรุงธนบุรีมากขึ้น เพราะพระองค์ทรงแจกจ่ายข้าวปลาอาหาร การค้าถือว่ามีความจำเป็นอย่างยิ่งในยุค ข้าวยากหามาแพงและจำเป็นสำหรับการพัฒนาและฟื้นฟูประเทศ

ในสมัยกรุงธนบุรีปรากฏการเดินทางไปของทูตสันถวไมตรีเพื่อรื้อฟื้นสัมพันธไมตรี กับประเทศจีน ในนิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีน (นิราศกวางตุ้ง) ผู้แต่งนามเดิมว่า อ้น ที่ต่อมาคือพระยามหานุภาพ ซึ่งได้เดินทางไปกับคณะทูตเพื่อไปถวายบรรณาการ (จิ้มก้อง) เพื่อสถาปนาความสัมพันธ์ระหว่างกรุงธนบุรีกับประเทศจีนในสมัยพระเจ้าเจี้ยนหลง (เจี้ยนหลง) เมื่อ พ.ศ. 2324 อ้นเป็นปีสุดท้ายแห่งรัชสมัยธนบุรี ในสมัยกรุงธนบุรี นายอ้น น่าจะเป็นข้าราชการระดับล่างหาใช่ทูตไม่ ซึ่งพิจารณาจากตัวบทนิราศท่านเดินทาง จากสยาม “เสียนหลอก๊ก” ไปถึงเมืองจีนและท่านก็ต้องอยู่ที่เมืองกวางตุ้งเท่านั้น มิได้เดินทางไปถวายพระราชสาส์นหรือถวายบรรณาการ (จิ้มก้อง) กับฮ่องเต้ที่กรุงปักกิ่ง แต่อย่างใด ซึ่งชาวยุวิทย์ เกษตรศิริ (2553) กล่าวถึงการสถาปนาความสัมพันธ์กับ เมืองจีนครั้งนี้ว่า การสถาปนาความสัมพันธ์ระหว่างประเทศในรูปแบบของ “การทูต บรรณาการ-จิ้มก้อง” ถือเป็นหลักหมายของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และเป็นความ ยากลำบากอย่างยิ่งยวดเพราะการล่มสลายของกรุงศรีอยุธยาโดยเฉพาะอย่างยิ่งการสิ้นสุด ของราชวงศ์บ้านพลูหลวง บ้านเมืองแตกแยกเป็นก๊กเป็นชุมนุม ในขณะที่พระเจ้ากรุงธนบุรี

ก็สืบเชื้อสายมาจากสามัญชน ทางราชสำนักของฮ่องเต้เขียนหลงก็รักษาระเบียบแบบแผนอันเป็นสถานะเดิม หรือ status quo นั่นคือไม่ต้อนรับบุคคลที่ไม่มีหัวนอนปลายตีนมาก่อน ดังนั้นแม้ทางราชสำนักใหม่ ณ กรุงธนบุรี จะพยายามส่งทูตบรรณาการไปกรุงจีนก็หาได้รับการรับรอง (หรือตราโล่โต้) ให้เข้าเฝ้าไม่ กว่าราชสำนักของพระเจ้ากรุงธนบุรีจะได้รับการรับรองก็ต้องเพียรพยายามส่งตลอดรัชสมัย 14 ปีกว่าของพระองค์ ความสำเร็จในการสถาปนาความสัมพันธ์ทางการทูต “บรรณาการ-จิ้มก้อง” ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีถึงแม้จะสิ้นรัชกาลไปแต่อันสงสัก็ตกเป็นผลประโยชน์ทั้งทางการทูตและการค้าให้กับต้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ของราชวงศ์จักรี นับเป็นเวลานานต่อมาถึง 72 ปี คือตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 ระหว่าง พ.ศ. 2325 ถึง 2397 มีคณะทูตบรรณาการจากไทยไปจีน ถึง 35 ครั้ง หรือประมาณ 2 ปีต่อ 1 ครั้ง ก่อนที่ระบบทูตบรรณาการนี้จะถูกยกเลิกไปโดยพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ที่ทรงส่งทูตบรรณาการไปจิ้มก้อง เมื่อ พ.ศ. 2397 ซึ่งก็ก่อนการที่สยามจะลงนามในสนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาคกับอังกฤษ คือสนธิสัญญาเบาว์ริง Bowring Treaty พ.ศ. 2398 (ค.ศ. 1855) เพียงหนึ่งปี

จาก สนธิสัญญาเบาว์ริง Bowring Treaty พ.ศ. 2398 (ค.ศ. 1855) สนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาคที่ไทยได้ลงนามกับอังกฤษ ทำให้เกิดการเดินทางไปต่างประเทศของทูตสันถวไมตรีที่สำคัญอีกครั้งหนึ่งปรากฏใน นิราศลอนดอน ของหม่อมราชวงศ์ทัต (ม.ร.ว.กระต่าย อิศรางกูร ณ อยุธยา) ซึ่งร่วมไปในคณะราชทูตไทย เพื่อเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศอังกฤษ ในรัชกาลที่ 4 เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. 2400 ได้แต่งขึ้นเป็นกลอนนิราศ พรรณนาเรื่องราวตั้งแต่ออกจากกรุงเทพฯ ไปจนกลับ และได้กล่าวถึงสิ่งต่าง ๆ ที่ได้พบเห็นในประเทศอังกฤษ ซึ่งบางสิ่งก็เป็นของแปลกและใหม่สำหรับประเทศไทย (ราชทัต, 2505 : คำนำ) การเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศอังกฤษ ในรัชกาลที่ 4 นอกจากปรากฏในนิราศลอนดอนแล้ว ยังปรากฏในจดหมายเหตุราชทูตไทยไปอังกฤษ ซึ่งเนื้อหาคล้ายคลึงกับนิราศลอนดอน เนื้อหาเป็นการบันทึกเหตุการณ์ การพรรณนาสภาพบ้านเมือง การแสดงความคิดเห็นแทรกในเรื่อง ซึ่งถือได้ว่าเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ชิ้นสำคัญ ซึ่งการเดินทางครั้งนี้ส่งผลให้สยามได้รับการแก้ไขสนธิสัญญาบางข้อที่เป็นประโยชน์กับสยามมากขึ้น ต่อมาพุทธศักราช 2404 ปรากฏการเดินทางในฐานะทูตไทยไปประเทศฝรั่งเศสใน “จดหมายเหตุของพระณรงค์วิจิตร (จอน บุนนาค)

เรื่องราชทูตไทยไปประเทศฝรั่งเศสในรัชกาลที่ 4 เมื่อปีระกา พุทธศักราช 2404 (รัชกาลที่ 4)” พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแต่งตั้งราชทูตไปเจริญพระราชไมตรียังราชสำนักฝรั่งเศส โดยโปรดให้พระยาศรีพิพัฒน์เป็นราชทูตเจ้าหมื่นไวยวรนาถเป็นอุปทูต พระณรงควิชาติเป็นตรีทูต เชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้าแผ่นดินที่ 3 เอ็มเปอเรอฝรั่งเศสเมื่อปี พ.ศ. 2404 ซึ่งการส่งทูตไทยไปเจริญสัมพันธ์ไมตรีกับอังกฤษและฝรั่งเศสในรัชกาลที่ 4 นี้ ถือได้ว่าเป็นการดำเนินนโยบายทางการเมืองที่ชาญฉลาดเพราะเป็นการถ่วงดุลอำนาจของสองประเทศเจ้าอาณานิคมล่าเมืองขึ้น คือ อังกฤษ และฝรั่งเศส ที่กำลังมีอิทธิพลในภูมิภาคนี้

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า การเดินทางของทูตสันถวไมตรีไปมาระหว่างประเทศก็เพื่อสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างเมืองหรือเพื่อต่อรองทางการเมือง โดยการเชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการเพื่อเป็นการเจริญพระราชไมตรีระหว่างสองประเทศ การเจริญพระราชไมตรีนี้ก่อให้เกิดประโยชน์ทางการเมือง การร่วมมือให้ความช่วยเหลือรวมถึงการค้าระหว่างประเทศ การเดินทางของทูตสันถวไมตรีไปมาระหว่างประเทศในแต่ละครั้งนอกจากเป็นการเดินทางเพื่อกิจราชการเป็นหลัก แต่การเดินทางยังแสดงให้เห็นอีกวัตถุประสงค์หนึ่งของการเดินทาง คือ การเดินทางเพื่อเปิดประสบการณ์และการท่องเที่ยวโลกกว้าง ดังนั้นการเดินทางในแต่ละครั้งอาจปรากฏจุดประสงค์ในการเดินทางมากกว่าหนึ่งจุดประสงค์ในการเดินทางครั้งนั้น ๆ

การเดินทางเพื่อการศึกษาสงคราม

ในวรรณกรรมการเดินทางไทยปรากฏการเดินทางเพื่อการศึกษาสงคราม คือ การศึกษาสงครามเพื่อการขยายอาณาจักรและพระราชอำนาจ การศึกษาสงครามเพื่อป้องกันรักษาความสงบเรียบร้อยของอาณาจักร การเดินทางเพื่อการศึกษาสงครามมีวัตถุประสงค์เพื่อขยายอาณาเขตและพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์แสดงถึงพระเดชานุภาพเหนือเมืองอื่น นอกจากนี้ในการศึกษาสงครามในบางครั้งก็เพื่อการปราบปราม การก่อกบฏ การแข็งเมือง เพื่อรักษาความสงบเรียบร้อยของราชอาณาจักร ซึ่งการเดินทางออกนอกพระนครของพระมหากษัตริย์ในระบบการปกครองของกษัตริย์ไทยนั้นมีความสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องเทวราช แนวคิดเรื่องธรรมราชาหรือพระราชผู้ทรงธรรม รวมถึงความเชื่อเรื่องมหาบุรุษและจักรพรรดิราช แนวคิดเหล่านี้ส่งผลให้พระมหากษัตริย์

ต้องเดินทางออกนอกพระนครตามกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การเดินทางเพื่อการศึกสงคราม และการขยายอาณาเขตในฐานะมหाराช การเดินทางเพื่อสำรวจทรัพยากรของรัฐในฐานะผู้เป็นเจ้าของทรัพยากรทั้งหมดในแผ่นดินของพระองค์ เป็นต้น แนวคิดเรื่องจักรพรรดิราชของไทยได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิดเรื่องมหาบุรุษในพุทธศาสนาและแนวคิดเทวราชาของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู การสถาปนาการปกครองแบบเทวราชในสมัยอยุธยาทำให้กษัตริย์มีอำนาจสูงสุดเท่าเทพเจ้า ตามแนวคิดเทวภาพ (Divinity) ของฮินดู แนวคิดเรื่องเทวภาพเป็นพื้นฐานสำคัญแห่งอำนาจทางการเมืองและการปกครองของลัทธิเทวราช ในขณะที่แนวคิดแบบธรรมราชาแบบสุโขทัยเห็นว่าพระมหากษัตริย์ที่บรรลุนิรมิตตามศาสนาพุทธจะบรรลุถึงพุทธภาพและเป็นธรรมราชา และถึงแม้ว่าอยุธยาจะรับเอาแนวคิดเทวราชาจากฮินดูก็ตาม แต่สังคมไทยมีความใกล้ชิดพุทธศาสนาจึงได้รับอิทธิพลของศาสนาพุทธมากกว่าศาสนาพราหมณ์ (ธัญญา สังขพันธานนท์, 2556 : 220)

การเดินทางเพื่อศึกสงครามการขยายอาณาจักรและการรักษาพระราชอำนาจของกษัตริย์มีปรากฏมาแต่ครั้งสมัยสุโขทัย ที่บันทึกเป็นลายลักษณ์ที่กล่าวถึงการศึกสงคราม เช่น ในศิลาจารึกหลักที่ 1 กล่าวถึงการรบเมื่อครั้งขุนสามชนเจ้าเมืองฉอดมาตีเมืองตาก พ่อขุนรามคำแหงกับพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ทรงช้างออกรบ พ่อขุนรามคำแหงกระทำยุทธหัตถีชนะขุนสามชน เป็นต้น ต่อมาสมัยอยุธยาตอนต้นนั้นเนื่องจากเป็นช่วงเริ่มตั้งอาณาจักร ซึ่งอาณาจักรสุโขทัยและอาณาจักรล้านนามีความเจริญรุ่งเรืองอยู่พระมหากษัตริย์อยุธยาในยุคต้นจึงต้องคำนึงถึงความเป็นปึกแผ่นมั่นคงและทรงมุ่งมั่นที่จะแผ่ขยายอาณาเขตออกไปให้กว้าง ทางตะวันออกคืออาณาจักรเขมร ทางเหนือคืออาณาจักรสุโขทัย ดังนั้นจึงเกิดสงครามกับอาณาจักรสุโขทัยหลายครั้ง ในที่สุดกรุงสุโขทัยก็ตกเป็นเมืองประเทศราชของอยุธยาใน ปี พ.ศ. 1921 ส่วนทางด้านเขมร อยุธยาก็แผ่อำนาจออกไปตั้งแต่ในสมัยพระเจ้าอู่ทองโดยสามารถกวาดต้อนผู้คนมาตั้งจำนวนมากเขมรตกเป็นเมืองขึ้นของอยุธยาครั้งแรกในสมัยพระรามาธิบดี และมีการทำสงครามกันเรื่อยมา เรื่องราวปรากฏในวรรณกรรมย่อเกียรติเรื่องลิลิตยวนพ่าย

ส่วนวรรณกรรมการเดินทางไทยที่กล่าวถึงรายละเอียดการศึกสงครามการขยายอาณาจักรและพระราชอำนาจของกษัตริย์ที่ชัดเจนและน่าสนใจ เช่น โคลงมังทรชาติ เชียงใหม่หรือโคลงมังทรราชเชียงใหม่ แต่งในรูปแบบของนิราศ เป็นวรรณกรรมที่บันทึก

เหตุการณ์พ่ายกองทัพเข้าตีเมืองเชียงใหม่ ระหว่าง พ.ศ. 2150 – 2151 ตรงกับสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ ในวรรณกรรมมีการกล่าวถึง การสร้างบ้านเมืองในราชวงศ์มังราย การสืบราชสมบัติ ตลอดจนการสู้รบระหว่างล้านนาไทยกับพม่า จนกระทั่งล้านนาตกเป็นเมืองขึ้นของพม่า และถูกกวาดต้อนไปยังหงสาวดีในฐานะเชลยศึก การลำดับเหตุการณ์บ้านเมืองเป็นไปอย่างถูกต้องตามหลักฐานที่ปรากฏในพงศาวดาร ตำนาน และบันทึกประวัติศาสตร์ทั่วไปของล้านนา เป็นต้น

วรรณกรรมการเดินทางเพื่อขยายอาณาเขตและพระราชอำนาจของกษัตริย์ที่น่าสนใจอีกเรื่องคือ จดหมายเหตุเรื่องทัพเชียงใหม่ (ปลายรัชกาลที่ 3) เป็นจดหมายเหตุการศึกสงคราม การเดินทางยกทัพ การจัดทัพ ฯลฯ เรื่องราวเกิดเมื่อครั้งปลายรัชกาลที่ 3 ได้เกิดเหตุจลาจลในเมืองลี้ อาณาเขตสิบสองปันนา พวกเจ้านายผู้ใหญ่เมืองเชียงใหม่เข้ามาสวามิภักดิ์ต่อกรุงสยาม แต่แคว้นสิบสองปันนาอยู่ใกล้กับพม่า พม่ามีกำลังเมืองเชียงใหม่ช่วยดูแลสิบสองปันนา ซึ่งถ้าต้องการให้สิบสองปันนาเป็นเมืองขึ้นของสยามจำเป็นต้องตัดกำลังที่เมืองเชียงใหม่ก่อน เหตุการณ์การเดินทางยกทัพครั้งนี้เป็นการขยายอาณาเขตของกรุงสยาม การเดินทางจึงเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับการศึกสงคราม การให้รายละเอียดของการศึกสงคราม การจัดทัพ เสบียงอาหาร และอาวุธยุทธโปกรณ์ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงมโนทัศน์ของการล่าเมืองขึ้นของสยามได้เป็นอย่างดี

ส่วนการศึกสงครามเพื่อการป้องกันรักษาอาณาจักรและเพื่อรักษาความสงบเรียบร้อย ดังเช่น ในช่วงรัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช บ้านเมืองมีสงครามติดพันมาโดยตลอด ทั้งสงครามระหว่างไทยกับพม่าและประเทศราชต่าง ๆ ทั้ง กัมพูชา มลายู ญวน เป็นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งสงครามกับพม่า นั้น มีรวมกันถึง 7 ครั้งด้วยกัน การปกป้องอาณาจักรจึงถือว่าเป็นหน้าที่สำคัญยิ่งสำหรับกษัตริย์ วรรณกรรมการเดินทางเพื่อการป้องกันรักษาอาณาจักรและเพื่อรักษาความสงบเรียบร้อย เช่น นิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า เมื่อครั้งทรงยกทัพไปรบกับพม่าที่ท่าดินแดง เมืองกาญจนบุรี นิราศตามเสด็จทัพลำนํ้าน้อยของพระยาตรัง แต่งเมื่อตามเสด็จรัชกาลที่ 1 ไปตีเมืองทวาย โคลงนิราศเสด็จไปทัพเวียงจันทน์ (รัชกาลที่ 3) ของกรมพระยาเดชาดิศร แต่งเมื่อคราวเป็นผู้ช่วยกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ ไปปราบกบฏเวียงจันทน์ ในจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏ

เวียงจันทน์ (ปลายรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2370) เป็นจดหมายเหตุเกี่ยวกับเหตุการณ์การปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ที่ยกทัพมายึดได้ถึงเมืองนครราชสีมา จดหมายเหตุนี้เป็นการบันทึกเรื่องราวในมุมมองของราชสำนักไทย ซึ่งในขณะเดียวกันทางภาคอีสานและลาวก็เกิดวรรณกรรมเชิงประวัติศาสตร์เรื่องพื้นเวียงที่เล่าถึงเหตุการณ์ในครั้งเดียวกันในอีกแง่มุมหนึ่งส่วนในนิราศหนองคาย (รัชกาลที่ 5) ของนายทิม สุขยางค์ (หลวงพิพัฒน์พงศ์ภักดี) กล่าวถึงการเดินทางไปกักกองทัพของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เพื่อปราบกบฏฮ่อที่หนองคายในสมัยรัชกาลที่ 5 ในนิราศเรื่องนี้ก็ว่าได้บันทึกเหตุการณ์และแทรกทัศนะของกวีไว้เกี่ยวกับการศึกสงคราม เช่นทัศนะที่แสดงถึงการไม่ชอบการศึกสงคราม ดังข้อความ “แสนอาโลยใจฝอลิ้วฮ่อหนัก ออกทีกทักหัวฟองสยองชน เจียนหัวใจจะครากไปจากตน พิโรร่าพรำบ่นด้วยอาโลย” เรื่องราวปราบกบฏฮ่อในสมัยรัชกาลที่ 5 นอกจากปรากฏในรูปแบบนิราศแล้วยังมีบันทึกเรื่องราวในรูปจดหมายเหตุ คือ จดหมายเหตุปราบฮ่อ ซึ่งเนื้อหาเป็นการอธิบายว่าด้วยท้องที่ที่เกิดศึก อธิบายเกี่ยวกับพวกฮ่อ กล่าวถึงการปราบฮ่อครั้งแรก ครั้งที่ 2 และครั้งที่ 3 เป็นต้น

ดังนั้นการเดินทางเพื่อการศึกษาสงครามในวรรณกรรมการเดินทางไทยก็เพื่อการขยายอาณาเขตของอาณาจักรและพระราชอำนาจของกษัตริย์ และการศึกษาสงครามเพื่อการป้องกันรักษาความสงบเรียบร้อยของอาณาจักร การขยายอาณาเขตและการปกป้องอาณาจักรจึงถือว่าเป็นหน้าที่สำคัญยิ่งสำหรับกษัตริย์ที่แสดงให้เห็นถึงพระบรมเดชานุภาพและพระราชอำนาจของกษัตริย์เหนืออาณาจักรอื่น ๆ ในขณะเดียวกันการปกป้องซึ่งอำนาจอธิปไตยของอาณาจักรก็เป็นเรื่องที่สำคัญไม่แพ้กัน

การเดินทางเพื่อตรวจเยี่ยมและสำรวจทรัพยากรของอาณาจักร

วรรณกรรมการเดินทางไทยนอกจากจะบันทึกเรื่องราวการเดินทางแล้วส่วนหนึ่งยังให้รายละเอียดเกี่ยวกับทรัพยากรของอาณาจักร ซึ่งการเดินทางของบุคคลราชสำนักไทยส่วนหนึ่งที่ปรากฏในวรรณกรรมการเดินทางเกี่ยวข้องกับการสำรวจทรัพยากรของราชอาณาจักรทั้งทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ป่าไม้ ช้างเผือก แร่สำคัญต่าง ๆ รวมถึงทรัพยากรผู้คนในฐานะประชากรของอาณาจักร ตามเขตบ้านเมือง ต่าง ๆ ทั้งส่วนในและรอบนอก การบันทึกสภาพวิถีชีวิตผู้คน ความเชื่อ วัฒนธรรมประเพณีของท้องถิ่นที่ผู้เดินทางได้พบเห็นถือเป็นการบันทึกและให้รายละเอียดทรัพยากรของอาณาจักรได้เป็นอย่างดี

บุคคลที่เดินทางส่วนใหญ่เป็นข้าราชการในราชสำนักเพราะวรรณกรรมลายลักษณ์ เกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กับราชสำนักและผู้รู้หนังสือ

ในสมัยอยุธยาการปกครองเป็นแบบเทวราชากษัตริย์มีฐานะยิ่งใหญ่เสมือน เทพเจ้า และมีฐานะเป็นเจ้าชีวิตทั้งมวล ผืนแผ่นดินทั้งหมดเป็นของพระองค์ สรรพชีวิต ที่อยู่ภายใต้ขอบเขตทศมาจึงเป็นของพระองค์เช่นเดียวกันไม่ว่าจะเป็นมนุษย์ สัตว์โลก หรือธรรมชาติ ซึ่งเมื่อพิจารณาโครงสร้างสังคมไทยในยุคที่เกิดเป็นอาณาจักร ทั้งในสมัย สุโขทัยและอยุธยา จะเห็นได้ว่ามี การแบ่งการปกครองออกเป็นระบบและเป็นชนชั้น อย่างชัดเจน พุทธศาสนาเข้ามามีส่วนร่วมสนับสนุนความชอบธรรมให้แก่ชนชั้นปกครองที่ให้อำนาจผู้ชายเป็นผู้นำในสังคม โดยมองว่าผู้ชายคือผู้มีบุญ ขณะที่ผู้หญิงต้องทำบุญให้มาก จึงจะได้เกิดมาเป็นชายได้ เนื่องจากผู้ชายสามารถบวชเรียนเป็นพระภิกษุซึ่งเป็นวิถีของการไปสู่นิพพาน นอกจากอิทธิพลของพุทธศาสนาแล้ว อิทธิพลรูปแบบการปกครองแบบ พราหมณ์-ฮินดูที่ได้รับผ่านเข้ามาทางขอมผสมกับแนวคิดทางพุทธศาสนาทำให้สังคมไทย เปลี่ยนจากสังคมเกษตรกรรมแบบโบราณหรือในแบบชนเผ่าเป็นการปกครองที่มี ผู้ปกครองสูงสุดและมีลำดับชั้นทางสังคมลดหลั่นลงมาโดยอ้างอิงความชอบธรรมจากชาติ กำเนิด กล่าวคือชนชั้นปกครอง คือ กษัตริย์ เป็นผู้ที่มีการกำเนิดสูงเป็นสมมุติเทพมีบุญบารมี จึงมีหน้าที่คอยปกป้องคุ้มครองประชาชน ขณะที่ชนชั้นผู้ที่ถูกปกครอง คือ ไพร่และทาส ที่มีชนชั้นต่ำกว่ามีหน้าที่ใช้แรงงานและส่งผลผลิตให้กับชนชั้นปกครอง ความสัมพันธ์ ที่เกิดขึ้นระหว่างสองชนชั้นดังกล่าวได้พัฒนาไปเป็นระบบศักดินาที่แบ่งคนในสังคมออกเป็นชนชั้นตามการครอบครองที่ดิน (จิรัฎฐ์ เฉลิมแสนยากร, 2559 : 20)

เมื่อพิจารณาการสำรวจทรัพยากรของรัฐและอาณาจักรที่ปรากฏในวรรณกรรม การเดินทาง จะเห็นได้ตั้งแต่ในบทประณามพจนซึ่งนอกจากจะเป็นบทไหว้ครูแล้วบางเรื่อง ยังมีการกล่าวชมเมือง ในแง่หนึ่งของการชมเมืองคือการให้รายละเอียดของทรัพยากร ประเทศ ความเจริญรุ่งเรืองของอาณาจักร เช่น ในโคลงนิราศนครสวรรค์ ของพระศรี มโหสถ ที่กล่าวถึงสิ่งก่อสร้างในอยุธยา ชมเมือง ชมข้างศึก ม้าศึก ชมกระบวนเรือ บรรยาย การเดินทาง และสถานที่จากอยุธยาถึงนครสวรรค์เพื่อไปรับข้างเผือกที่นครสวรรค์ ส่วนในกาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง พระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร (เจ้าฟ้ากุ้ง) ก็ให้รายละเอียดเกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติสองฝั่งแม่น้ำ เป็นในลักษณะของการ

พรรณนาถึงสิ่งต่าง ๆ ที่ได้พบเห็นในการเสด็จทางสถลมารคจากท่าเจ้าสนุกถึงธารทองแดง
ดังตัวอย่างเช่น “ยุงทองย่องเยื้องย่าง รำรางช่างช่างฟางหาง ดูหงอนอ่อนสำอาง
ช่างรำเล่นเต้นตามกัน” เป็นต้น ถือเป็นกรให้รายละเอียดทรัพยากรทางธรรมชาติและ
ข้อมูลนิเวศวิทยาเป็นอย่างดี

นอกจากนี้การเดินทางที่ปรากฏในวรรณกรรมการเดินทางยังมีการเดินทาง
เพื่อค้นหาอายุวัฒนะและแร่ธาตุสำคัญตามความเชื่อ ปรากฏในวรรณกรรมนิราศของ
สุนทรภู่ ที่เด่นชัด 2 เรื่อง คือ นิราศวัดเจ้าฟ้า (2375) และโคลงนิราศสุพรรณ (2384)
ในเนื้อหาการเดินทางในนิราศวัดเจ้าฟ้า กล่าวถึงการเดินทางโดยทางเรือจาก
วัดพระเชตุพนขึ้นไปตามลำน้ำเจ้าพระยาจนถึงวัดใหญ่แล้วเดินทางโดยทางบกไปถึงวัดเจ้าฟ้า
เพื่อหาอายุวัฒนะแต่ไม่พบจึงเดินทางกลับ ส่วนในนิราศสุพรรณมีการพรรณนา
สภาพภูมิประเทศและสถานที่ต่าง ๆ ตามเส้นทางที่ผ่านไป โดยแทรกบทคร่ำครวญและ
ชีวิตความเป็นมาของกวีตลอดจนนิทานชาวบ้านและตำนานสถานที่ไว้ด้วย จุดมุ่งหมาย
การเดินทางครั้งนี้เพื่อไปค้นหาแร่หรือที่เรียกว่าปรอท หรือปุนเพชร

การสำรวจทรัพยากรของรัฐถือว่ามีความจำเป็นต่อรายได้ของกษัตริย์และชนชั้น
ปกครองในการใช้จ่ายเพื่อกิจการของรัฐ การเดินทางในแต่ละครั้งที่ปรากฏในวรรณกรรม
การเดินทางทั้งนิราศและจดหมายเหตุ ส่วนใหญ่เป็นเรื่องราวการเดินทางของผู้คนใน
ราชสำนัก การได้พบเห็นสิ่งต่าง ๆ ในขณะที่เดินทางทั้งทรัพยากรผู้คนและทรัพยากรธรรมชาติ
ต่าง ๆ ย่อมเป็นประโยชน์ต่อรัฐในการจัดเก็บทรัพยากรดังกล่าว การเดินทางที่มี
ความเกี่ยวข้องในแง่ของการสำรวจทรัพยากรที่น่าสนใจ เช่น การเสด็จประพาสภายใน
ประเทศ ในสมัยรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเสด็จประพาสหัวเมืองต่าง ๆ
ทั้งภาคกลาง ภาคเหนือ ชายทะเลตะวันออก และภาคใต้ การเสด็จประพาสหัวเมืองต่าง ๆ
ถือเป็นการเดินทางเพื่อตรวจเยี่ยมและสำรวจทรัพยากรของอาณาจักร พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็นปัญหาต่าง ๆ ด้วยพระองค์เองซึ่งเป็นประโยชน์
ต่อการพัฒนาประเทศ การเสด็จประพาสหัวเมืองเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2415 ถึง พ.ศ. 2452
รวมทั้งหมด 19 ครั้ง ทุกครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมี
พระราชหัตถเลขาถึงบุคคลต่าง ๆ ทั้งพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่รวมทั้งสิ้น
42 ฉบับ พระราชหัตถเลขาดังกล่าวเป็นเอกสารชั้นต้น ที่มีความสำคัญยิ่ง เพราะสะท้อน

ถึงแนวพระราชดำริในการพัฒนาประเทศทั้งด้านการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม ที่สำคัญพระราชหัตถเลขาเหล่านี้ชี้ให้เห็นสภาพปัญหาของบ้านเมืองในด้านต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรด้วยพระองค์เองจนนำไปสู่การแก้ปัญหาและพัฒนาในเวลาต่อมา ตัวอย่างเช่น การเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ ในพระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ ครั้งแรก ใน ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) เป็นต้น

สมเด็จพระยาตรางราชานุภาพ (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2466 : 1-5) ได้ทรงอธิบายเรื่องเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือไว้ว่า การเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือเป็นเรื่องที่ยากลำบากด้วยระยะทางไกลและเส้นทางที่ยากลำบากจึงไม่ค่อยมีกษัตริย์พระองค์ใดเสด็จไปจนถึงในสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบวชตลอดรัชกาลและได้ทรงจุดธูป ขึ้นไปเมืองเหนือเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. 2376 เสด็จไปถึงเมืองนครสวรรค์ เมืองพิจิตร เมืองพิษณุโลก เมืองสุโขทัย เมืองสวรรคโลก และเมืองอุตรดิตถ์ การเสด็จไปครั้งนั้นเป็นหัวข้อสำคัญของในพงศาวดารของสยาม คือ เสด็จไปพบหลักศิลาจารึกและพระแท่นมนังคศิลาของพ่อขุนรามคำแหง โปรดฯ ให้นำกลับมายังกรุงเทพฯ ทรงพิจารณาจนอ่านได้ อีกข้อหนึ่งได้ทรงทราบตระหนักแก่พระราชหฤทัยว่า การเสด็จไปประพาสถึงเมืองไกลเช่นนั้น ได้ทรงรอบรู้กิจสุขทุกข์ของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเป็นประโยชน์ในการปกครองพระราชอาณาจักอย่างยิ่ง ด้วยเหตุนี้เมื่อได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติจึงทรงเอาเป็นธุระเสด็จประพาสตามหัวเมืองใหญ่น้อยตลอดรัชกาล ต่อมาเมื่อถึงรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นประโยชน์ในการเสด็จประพาสเหมือนอย่างพระบรมชนกนารถ จึงเสด็จประพาสตามหัวเมืองใหญ่น้อยในพระราชอาณาเขตที่สามารถจะเสด็จไปได้

การเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ ในพระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ ครั้งแรก ใน ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) เป็นการเสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือครั้งแรกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์เสด็จโดยรถไฟพระที่นั่งไปถึงพระราชวังบางปะอิน แล้วทรงเรือพระที่นั่งแก่ง มีเรือกลไฟจูงไปตามแม่น้ำเจ้าพระยาจนถึงเมืองฝาง เหนือเมืองอุตรดิตถ์ โปรดฯ ให้การเสด็จพระราชดำเนินเสียบมณฑลในทางราชการ เปิดโอกาสให้ราษฎรทางเมืองเหนือได้เข้าเฝ้าด้วย การเสด็จพระราชดำเนิน

ในครั้งนี้นี้พระองค์ได้ทรงพระราชนิพนธ์พระราชหัตถเลขาทั้งหมด 26 ฉบับ ฉบับแรกลงวันที่ 2 ตุลาคม ร.ศ. 120 และฉบับที่ 26 ลงวันที่ 5 พฤศจิกายน ร.ศ. 120 ทรงพระราชนิพนธ์เกือบทุกวันมีลักษณะคล้ายบันทึกรายวันในการเสด็จประพาส พระองค์ทรงเล่าถึงพระราชกรณียกิจ ทรงบรรยายสภาพภูมิศาสตร์ บ้านเรือน ชีวิตของราษฎร ตลอดจนประวัติศาสตร์สถานที่ที่ทรงเสด็จผ่าน ตลอดจนทรัพยากรและสิ่งสำคัญต่าง ๆ ของบ้านเมือง เช่น การหล่อพระพุทธรูปที่พิษณุโลก ช่างตีเหล็กน้ำพี้ที่เมืองตรอนเก่า ช่างเหล็กหาดเสี้ยวที่เมืองดง เป็นต้น พระองค์ทรงตั้งข้อสังเกตเรื่องสายน้ำเจ้าพระยา การขุดคลองลัดและระบบเหมืองฝายมีอยู่เกือบทุกแห่งที่เสด็จประทับหรือผ่านช่วยให้รู้เรื่องราวเกี่ยวกับแม่น้ำเจ้าพระยาได้เป็นอย่างดี พระองค์ทรงกล่าวถึงเรื่องพระพุทธรูปต่าง ๆ เมืองไหน วัดไหน มีพระพุทธรูปสมัยไหน งามหรือไม่อย่างไร พระพุทธรูปที่วัดไหนบ้างที่โปรดเกล้าให้เชิญมาประดิษฐานไว้ที่วัดเบญจมบพิตร และทรงเล่าถึงบานประตูพระวิหารหลวงที่เมืองฝาง เป็นลายสลักก้านขดหน้าสัตว์ต่าง ๆ ใช้ไม้ขุดลงไปให้ลายเด่นออกมา เช่น บานประตูที่วัดสุทัศน์แต่มีความเด่นกว่า เป็นต้น

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า ในวรรณกรรมการเดินทางทั้งวรรณกรรมนิราศและจดหมายเหตุ ปรากฏจุดประสงค์การเดินทางเพื่อตรวจเยี่ยมและสำรวจทรัพยากรของอาณาจักรทั้งกิจของราชสำนักและกิจส่วนบุคคล ทรัพยากรต่าง ๆ ที่ถูกบันทึกในวรรณกรรมการเดินทางถือเป็นข้อมูลทางด้านทรัพยากรของประเทศที่ทางราชสำนักไทยสามารถเรียกใช้หรือเรียกเก็บบรรณาการ ส่วย ภาษี ในฐานะทรัพย์สินของอาณาจักร นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ 5 การเสด็จพระราชดำเนินไปยังสถานที่ต่าง ๆ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ยังถือเป็นการเตรียมการเพื่อป้องกันการคุกคามของจักรวรรดินิยมอังกฤษและฝรั่งเศส พระองค์ตรวจราชการแผ่นดินตามหัวเมืองต่าง ๆ เพื่อนำมาประกอบพระราชดำริในการปกครองและการพัฒนาประเทศเพื่อแก้ไขความล้าหลังด้านการเมืองการปกครอง ความล้าหลังด้านเศรษฐกิจ ความล้าหลังด้านสังคม ซึ่งเป็นการรักษาเสถียรภาพของประเทศและเสถียรภาพในฐานะพระมหากษัตริย์

การเดินทางเพื่อเยี่ยมชมอาณานิคมและเจ้าอาณานิคมตะวันตก

การเดินทางเพื่อประโยชน์ทางการเมืองที่สำคัญอีกจุดประสงค์หนึ่ง คือ การเดินทางเพื่อเยี่ยมชมอาณานิคมและเจ้าอาณานิคมตะวันตก การเดินทางนี้ถือว่าเป็น

กิจราชการที่สำคัญของราชสำนักไทยมีการส่งราชทูตเพื่อไปเยี่ยมชมบ้านเมืองและวิทยาการความก้าวหน้าของตะวันตกเพื่อสร้างสัมพันธไมตรี และศึกษาเตรียมการป้องกันเพื่อไม่ให้ประเทศตกเป็นอาณานิคมของชาติตะวันตก เช่น การส่งราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรีกับประเทศอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. 2400 และฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ. 2404 (รัชการที่ 4) และการเสด็จประพาสต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์ เบตาเวีย อินเดีย ในปี พ.ศ. 2413 และเสด็จไปเยือนยุโรปถึง 2 ครั้ง ในปี พ.ศ. 2440 และ พ.ศ. 2449 เป็นต้น

ลัทธิอาณานิคมนั้นถือเป็นการล่าเมืองขึ้นเพื่อประโยชน์และสิทธิเหนือทรัพยากรของประเทศที่ตกเป็นอาณานิคม ลัทธิอาณานิคมนั้นไม่เพียงแต่ทำให้ประเทศเจ้าอาณานิคมใช้อำนาจที่เหนือกว่าของตนควบคุมวิถีชีวิตเศรษฐกิจและการเมืองของประเทศอาณานิคมเท่านั้น แต่ยังนำไปสู่การครอบงำทางวัฒนธรรม หรือมีอิทธิพลทางวัฒนธรรมอีกด้วย วิธีการครอบงำดังกล่าวอาจใช้วิธีการควบคุมบังคับ การธำรงรักษา การจัดการ การยกย้ายเปลี่ยนแปลง รวมถึงเข้าแทรกแซงและกำหนดกฎเกณฑ์ในเรื่องของระบบการศึกษา ภาษา การใช้ภาษา วรรณกรรม ศาสนาและสื่อต่าง ๆ ทั้งนี้ประเทศเจ้าอาณานิคมจะกระทำโดยการส่งผ่านอุดมคติ อุดมการณ์บางอย่างลงไปด้วย เช่น แบบของคุณค่า มุมมอง ท่าทีหรือทัศนคติ ความรู้สึกต่าง ๆ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้มันจึงมีอำนาจเหนือพื้นที่ทั้งหมดในความสำนึกของผู้คนในประเทศอาณานิคม และได้นำไปสู่การควบคุมปัจเจกแต่ละคน และภาพของตัวเองโดยรวมเกี่ยวกับชาติที่ถูกครอบงำและชนชั้นต่าง ๆ ตามลำดับ นอกจากนี้แล้วอัตลักษณ์อย่างหนึ่งของลัทธิล่าอาณานิคมก็คือ การธำรงรักษาความแปลกแยกของคนในประเทศอาณานิคมเอาไว้ โดยการแสดงให้เห็นว่า “ความเป็นอื่น” เป็น “ความด้อย” (inferior) และแตกต่างอย่างถึงราก (ธัญญาสังข์พินธานนท์, 2559 : 215-216)

การเดินทางไปเยือนประเทศเจ้าอาณานิคมแถบยุโรปมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา เช่น ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่มีการส่งราชทูตไทยไปเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศฝรั่งเศส การเดินทางที่ผ่านมาประเทศไทยพยายามเดินทางไปเจริญสัมพันธไมตรีในฐานะประเทศที่มีอธิปไตยของตนเองไม่ได้ตกเป็นเมืองขึ้นของเจ้าอาณานิคมใด ส่วนการล่าอาณานิคมอย่างเข้มข้นในภูมิภาคนี้เกิดขึ้น ในช่วงรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5

กรุงรัตนโกสินทร์ ถือว่าเป็นแรงผลักดันหนึ่งที่ทำให้เกิดการเดินทางของผู้คนในราชสำนักสยามทั้งในและนอกอาณาจักร การเดินทางเพื่อเยี่ยมชมอาณาจักรและเจ้าอาณานิคมตะวันตกนี้ถือว่าเป็นกิจราชการที่สำคัญของราชสำนักไทย ซึ่งมีการส่งราชทูตเพื่อไปเยี่ยมชมบ้านเมืองและวิทยาการความก้าวหน้าของตะวันตกเพื่อสร้างสัมพันธไมตรี และศึกษาเตรียมการป้องกันการค้าเป็นอาณานิคมของชาติตะวันตก รวมถึงการเดินทางเพื่อศึกษางานของพระมหากษัตริย์ด้วยพระองค์เอง

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปี พ.ศ. 2398 สมเด็จพระบรมราชินีนาถวิกตอเรียแห่งสหราชอาณาจักร ได้ทรงแต่งตั้งให้ เซอร์ จอห์น เบาริง เป็นราชทูตเชิญพระราชสาสน์ และเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชักชวนให้ประเทศไทย (กรุงสยามในสมัยนั้น) ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีที่เรียกว่า สนธิสัญญาเบาริง ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) พร้อมด้วยคณะเชิญพระราชสาสน์และเครื่องราชบรรณาการไปถวายสมเด็จพระบรมราชินีนาถวิกตอเรีย เมื่อปี พ.ศ. 2400 หม่อมราชพิชัย (หม่อมราชวงศ์กระต่าย อิศรางกูร) ได้รับมอบหมายตำแหน่งเป็นล่ามไปกับคณะราชทูต และเขียนจดหมายเหตุการณ์เดินทางในครั้งนั้น (ต่อมาจึงได้เขียนนิราศลอนดอน) การเดินทางในครั้งนั้นตามที่ได้บันทึกในจดหมายเหตุและในนิราศลอนดอนคณะราชทูตไทยอัญเชิญพระราชสาสน์ พร้อมทั้งเครื่องราชบรรณาการไปถวายสมเด็จพระบรมราชินีนาถวิกตอเรีย ณ พระราชวังวินเซอร์ (พระราชวังประจำฤดูหนาว) ผลดีของการเดินทางไปครั้งนั้นคือมีการเปลี่ยนแปลงสัญญาใหม่ โดยที่ไทยได้ประโยชน์เพิ่มขึ้น จากนั้นคณะราชทูตไทยได้รับพระราชทานเลี้ยงอาหารค่ำ น้ำชาและได้พักค้างแรม ณ พระราชวังวินเซอร์ 1 คืน ต่อมาจึงได้ไปเยี่ยมชมสถานที่สำคัญๆ เช่น โรงพยาบาล โรงงานทำเหรียญกษาปณ์ ป้อมศาสตราวุธ แห่งลอนดอน เป็นต้น

การเดินทางเพื่อเยี่ยมชมอาณาจักรและเจ้าอาณานิคมตะวันตกจะเห็นได้ชัดเจนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน “จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศ ในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์และเมืองเบตาเวียครั้งแรก แลเสด็จประพาสประเทศอินเดีย (พ.ศ. 2413) (รัชกาลที่ 5)” ซึ่งชาลววิทย์ เกษตรศิริ (2559) กล่าวว่า การเสด็จเมืองสิงคโปร์และเมืองเบตาเวียครั้งแรก แลเสด็จประพาส ประเทศอินเดีย

เป็นช่วงสมัยของยุวกษัตริย์ภายหลังการราชาภิเษกครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.2411 (1868) รัชกาลที่ 5 ได้เสด็จต่างประเทศเป็นครั้งแรกถือเป็น “การศึกษาและดูงาน” ทั้งนี้ เพราะแสนยานุภาพและการปรากฏตัวของฝรั่งเศสพร้อมด้วย “ลัทธิอาณานิคมล่าเมืองขึ้น” กำลังดำเนินไปอย่างเข้มข้นและสูงสุด ยุคสมัยของรัชกาลที่ 4 ต่อด้วยรัชกาลที่ 5 เป็น height of colonialism and imperialism และอิทธิพลทางวัฒนธรรมที่เกือบไม่มีประเทศไหนพ้นการตกเป็นเมืองขึ้น แม้สยามโดยการนำของพระมหากษัตริย์และขุนนางที่ชาญฉลาดจะพาประเทศรอดพ้นการเป็นอาณานิคมทางการเมืองมาได้ก็ตาม แต่สยามก็ต้องสูญเสียอธิปไตยทางเศรษฐกิจ และต้องรับนับถือวัฒนธรรมและระเบียบสังคมใหม่ของโลกตะวันตกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตไทย

การเสด็จทั้งสองครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงพระเยาว์มาก และสำหรับการเสด็จครั้งที่สองไปอินเดียและพม่า นั้น ใช้เวลาเดินทางทั้งสิ้น 92 วัน ใช้เวลาในพม่าเพียง 4 วัน ในอินเดียนั้นอยู่ทั้งหมดถึง 47 วัน ทรงเสด็จเข้ายังอ่าวเมืองกัลกัตตา แล้วเดินทางโดยรถไฟไป เดลี บอมเบย์ พาราณสีและสารนาถ แต่มิได้เสด็จเมืองพุทธคยา ซึ่งตอนนั้นยังมิได้รับการขุดค้นและบูรณะทางโบราณคดี การเดินทางส่วนใหญ่ในอินเดียใช้รถไฟไม่มีพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์ใดหรือแม้แต่คนไทยโดยทั่วไปจะเคยทำมาก่อน หรือแม้จะมาในยุคสมัยหลังของการท่องเที่ยวแบบผจญภัยหรือแบบวัฒนธรรมก็ตาม สิ่งที่ยุวกษัตริย์ได้พบเห็นที่สำคัญยิ่ง คือ การซ้อมรบใหญ่ของอังกฤษที่ทำให้เห็นถึงแสนยานุภาพของมหาอำนาจโลกครั้งนี้ และการแะสสถานที่ทางประวัติศาสตร์ “บ่อน้ำสังหาร” ของ “กบฏอินเดีย” Indian Munity 1857 ที่เมืองลัคเนา การซ้อมรบใหญ่ที่นิวเดลี การแะสสถานที่ทางประวัติศาสตร์ของ Indian Mutiny ทำให้ผู้นำของสยามเห็นแสนยานุภาพทางการทหาร จึงต้องตระหนักและยอมโอนอ่อนผ่อนตามซึ่งมีนโยบายในลักษณะ “ตันอ้อถูตามลม” ใช้การทูตและความสัมพันธ์ระหว่างประเทศแทนการใช้การทหารและกองทัพในการเผชิญภัย (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, 2559)

ในสมัยนั้นอังกฤษได้รับนามว่า “จักรวรรดินิยมการค้าเสรี” imperialism of free trade ที่มาพร้อม ๆ กับการ “ปฏิวัติขนส่งทางเรือ” shipping revolution และการสร้างรางและรถไฟ railway development รัชกาลที่ 5 ได้ทรงโดยเรือสมัยใหม่แบบของฝรั่งเศส และทรงโดยสารรถไฟของอังกฤษซึ่งเป็นของแปลกใหม่ทันสมัยที่ยังไม่มีให้เห็นในสยามประเทศ

พระองค์เสด็จพระราชดำเนินทางไกลจากกัลกัตตาไปเดลีจนกระทั่งมุมไบ เข้าใจกันว่า การเสด็จพระราชดำเนินโดยรถไฟในอินเดียครั้งนั้น คงใช้เวลาเดินทางโดยรถไฟรวมแล้ว ถึง 200 ชั่วโมง หลังจากการเดินทางครั้งนั้นต่อมาได้มีการสร้างรถไฟระยะสั้นสายแรกคือ หัวลำโพงถึงปากน้ำโดยเป็นสัมปทานของบริษัทเอกชนในปี 2436 (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, 2559) ซึ่งจะเห็นได้ว่าการเดินทางเพื่อเยี่ยมชมอาณานิคมและเจ้าอาณานิคมตะวันตกนั้น ก็เพื่อเป็นการศึกษาวิทยาการและความเป็นของเจ้าอาณานิคม ซึ่งส่งผลต่อการกำหนด นโยบายของประเทศที่สามารถทำให้ไทยรอดพ้นจากการตกเป็นเมืองขึ้นของลัทธิ อาณานิคมล่าเมืองขึ้นในขณะนั้นถึงแม้ไทยจะสูญเสียอิปไตทางเศรษฐกิจก็ตาม

ในสมัยรัชกาลที่ 5 จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงเจริญสัมพันธไมตรีโดยการเสด็จเยือนต่างประเทศด้วยพระองค์เอง ทั้งประเทศทางตะวันออกและประเทศตะวันตก ประเทศตะวันออกที่เสด็จไปเยือนคือ ประเทศที่เป็นอาณานิคมของอังกฤษ และฮอลันดา (เนเธอร์แลนด์) ได้แก่ สิงคโปร์ ไซปรัส อินเดีย และพม่า ส่วนประเทศทางตะวันตกทรงเสด็จไปเยือนยุโรปถึง 2 ครั้ง ในปี พ.ศ. 2440 และ พ.ศ. 2449 การเสด็จเยือนของพระองค์นอกจากเพื่อเจริญสัมพันธไมตรีแล้วยัง เป็นการศึกษานโยบายในการปรับปรุงเมืองด้านเทคโนโลยีต่าง ๆ เช่น การไฟฟ้า ประปา และการคมนาคม นอกจากนี้ยังทรงพระราชนิพนธ์เรื่องความเจริญก้าวหน้าของประเทศ ยุโรปเป็นพระราชหัตถเลขาถึงพระราชธิดา เจ้าฟ้าหญิงนิภาดลในเรื่องไกลบ้าน (วรรณ บัวเกิด และธิดา โมสิกรัตน์ 2553: 345-347) พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5 เรื่อง “ไกลบ้าน” เป็นการประพันธ์ในรูปแบบพระราชหัตถเลขาถึงพระราชธิดา พระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้านิภาดล เมื่อคราวเสด็จประพาสยุโรปในปี 2449 ทรงพระราชหัตถเลขา 43 ฉบับ เนื้อหาเป็นการบรรยายการเดินทางเมื่อคราวเสด็จประพาสยุโรปครั้งหลัง กล่าวถึง สภาพการเดินทาง ภูมิประเทศ วัฒนธรรมประเพณีของบ้านเมืองที่เสด็จผ่านโดยมี พระราชวินิจฉัยประกอบ ดังตัวอย่างในพระราชหัตถเลขาฉบับที่ 7 ความว่า

“..... รถจ้างที่นี้สวยงามดี ล้อทาแดงตัวดำ แต่เกวียนเทียมม้าสามตัว เครื่องม้านั้น ทรูมาก รถมารถไฟเดินต่อกันถึงสามหลังก็มี แต่มันเดินช้า ๆ แลการหลีกรถตัวอย่างยิ่ง ถนนโดยมากกว้างเท่าถนนบำรุงเมือง รถหลีกกันเกือบจุมกคนบนรถจะโดนกัน แต่ไม่มี เหตุการณ์อันใด ไม่เอะอะ ดูเหมือนมันรู้ในใจว่าเปนน่าที่ที่จำจะต้องหลีกกัน ไม่อยากจะ

เสียงกันว่าใครเดินถูกเดินผิด คนเดินถุาออกแน่นอน ดูรถไม่ต้องหยุดว่ากลัวใครจะมาโดน คนเดินก็ไม่มียกยิวว่ากลัวรถจะมาโดน ด้วยมันชินมาเสียช้านาน ว่าถ้าโดนเข้าแล้วไม่มีผลต่ออย่างใด ปลาตที่มีคนขอทานแต่คู่เดียว แต่โปลิศลับขึ้นรถโปลิศเกิลตามติดรถพอขึ้นไปสองคนคอยไล่ อ้ายนี่ออกจะใช้ราชการได้ด้วย.....”

(จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว , 2450)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าพระองค์กล่าวถึงสภาพบ้านเมืองและมีพระราชวินิจฉัยประกอบสิ่งที่ได้พบเห็น ความแตกต่างของวัฒนธรรมประเพณี ความทันสมัย วิถีผู้คน ตลอดจนการจัดระเบียบผู้คนในสังคม พระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้านจึงถือได้ว่าเป็นวรรณกรรมการเดินทางที่น่าสนใจยิ่ง เพราะเป็นบันทึกการเดินทางผ่านมุมมองของกษัตริย์ ทำให้เห็นถึงมโนทัศน์ของชนชั้นปกครองต่อประเทศและวัฒนธรรมใหม่ ๆ ที่ได้พบเห็น ซึ่งส่งผลต่อการปรับและพัฒนาประเทศในระยะเวลาต่อมา

บทสรุป

การเมืองกับการเดินทางในวรรณกรรมการเดินทางไทยตั้งแต่สมัยอยุธยา-รัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์แสดงให้เห็นถึงจุดประสงค์ของการเดินทางที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการเมือง 4 จุดประสงค์หลัก คือ การเดินทางของทูตสันถวไมตรีไปมาระหว่างประเทศ การเดินทางเพื่อการศึกษาสงคราม การเดินทางเพื่อการสำรวจทรัพยากรของอาณาจักร และการเดินทางเพื่อเยี่ยมชมอาณาจักรและเจ้าอาณานิคมตะวันตก การเดินทางดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความต้องการที่จะรักษาผลประโยชน์ของอาณาจักรและรัฐในแต่ละยุคสมัย ทำให้เกิดการเดินทางของกลุ่มคนในราชสำนักตามกิจและวาระที่แตกต่างกันไปตามบริบททางการเมืองของแต่ละยุคสมัย ซึ่งมีลักษณะและวัตถุประสงค์ของการเดินทางที่คล้ายคลึงกัน คือ เพื่อเป็นการสร้างความสัมพันธ์ทางการเมืองอันดีระหว่างประเทศ เพื่อเป็นการปกป้องอธิปไตยรวมถึงการขยายอาณาเขตของอาณาจักร เพื่อเป็นการสำรวจและจัดเก็บทรัพยากรของรัฐในพื้นที่ต่าง ๆ ที่รัฐมีอำนาจอธิปไตยเหนืออยู่ รวมถึงเพื่อเป็นการเตรียมการรับมือลัทธิล่าอาณานิคมของชาวตะวันตกเพื่อไม่ให้ประเทศตกเป็นเมืองขึ้นของชาวตะวันตกในช่วงรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 แห่ง

กรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นช่วงที่ “ลัทธิอาณานิคมล่าเมืองขึ้น” กำลังดำเนินไปอย่างเข้มข้น และสูงสุด (height of colonialism and imperialism) ของภูมิภาคนี้

อภิปรายผลการวิจัย

วรรณกรรมการเดินทางนั้นถือได้ว่าเป็นตัวบทวรรณกรรมตัวบทหนึ่งที่มีความน่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง สำหรับในวรรณกรรมการเดินทางของไทยปรากฏโน้ตชนและจุดประสงค์การเดินทางที่แตกต่างกันไปตามแต่เหตุการณ์ในแต่ละยุคแต่ละสมัย การเดินทางที่สัมพันธ์กับบริบททางการเมืองเป็นอีกประเด็นหนึ่งที่มีความน่าสนใจ ดังที่ Justin D. Edwards and Rune Graulund (2011) กล่าวว่า วรรณกรรมการเดินทางเชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับปัญหาของลัทธิจักรวรรดินิยม, พลัดถิ่น, ลัทธิชาตินิยม, อัตลักษณ์, เพศ, โลกาภิวัตน์ ลัทธิล่าอาณานิคมและลัทธิหลังอาณานิคมทำให้เกิดแนวคิดการผนวกรวมวัฒนธรรมที่ต่างกันและนำไปสู่แบบแผนทางวัฒนธรรมใหม่ (transculturation) ส่วนในวรรณกรรมการเดินทางของไทยก็แสดงให้เห็นถึงการเดินทางที่มีวัตถุประสงค์ทางการเมือง ทั้งที่เป็นการเมืองภายในประเทศและการเมืองระหว่างประเทศ ดังจะเห็นได้ว่าวรรณกรรมการเดินทางของไทยส่วนใหญ่เป็นเรื่องราวการเดินทางของผู้คนในราชสำนัก จุดประสงค์ในการเดินทางจึงมีความเกี่ยวข้องกับกิจของทางราชสำนักทั้งทางตรงและทางอ้อม เช่น ในวรรณกรรมการเดินทางประเภทนิราศถึงแม้จะเป็นวรรณคดีประเภทที่พรรณนาธรรมชาติเป็นส่วนประกอบสำคัญของเรื่อง ดังที่ รื่นฤทัย สัจจพันธ์ (2516:16) กล่าวถึงนิราศว่าเป็นวรรณคดีที่แต่งขึ้นเมื่อผู้แต่งต้องเดินทางจากบ้านจากคนรัก การเดินทางสมัยก่อนใช้เวลาเนิ่นนาน ผู้ที่แต่งหนังสือเป็นจึงคิดแต่งคำประพันธ์เพื่อบรรเทาความคิดถึงผู้ที่จากมาและบันทึกการเดินทางอันยาวนานนั้น กวีจึงมักใช้ธรรมชาติที่พบเห็นระหว่างการเดินทางเป็นกลอุปรณ์เพื่อพรรณนาความรู้สึกนึกคิดของตนจนทำให้กลายเป็นขนบอย่างหนึ่งในการแต่งนิราศที่นิยมสืบกันมา ซึ่งถ้าพิจารณาวรรณคดีนิราศหลายเรื่องจะเห็นได้ว่าการเกิดนิราศนั้นสัมพันธ์กับการเดินทางของผู้คนในราชสำนักถึงแม้ผู้เขียนจะไม่กล่าวถึงวัตถุประสงค์การเดินทางทางการเมืองอย่างชัดเจนก็ตาม ส่วนในวรรณกรรมการเดินทางประเภทจดหมายเหตุถือได้ว่าเป็นบันทึกการเดินทางที่มีความเป็นทางการมากกว่านิราศ จดหมายเหตุเป็นการบันทึกเรื่องราวการเดินทางของผู้คนในราชสำนัก

เป็นการรายงานการเดินทางและการปฏิบัติหน้าที่ที่ได้รับมอบหมาย เช่น การเดินทางของหม่อมราโชทัยเมื่อครั้งไปเจริญสัมพันธไมตรีที่ประเทศอังกฤษ หม่อมราโชทัยได้บันทึกการเดินทาง 2 รูปแบบคือ รูปแบบวรรณคดีนิราศและรูปแบบจดหมายเหตุบันทึกการเดินทาง จุดมุ่งหมายในการแต่ง นิราศลอนดอน แต่เพื่อบันทึกการเดินทางในครั้งนั้นเป็นบันทึกการเดินทางอย่างไม่เป็นทางการเพื่อบันทึกความทรงจำจากการเดินทางผ่านทัศนะของผู้บันทึก ดังที่ ธงรบ รื่นบันเทิง (2560) กล่าวว่า “ในนิราศลอนดอนหม่อมราโชทัย ได้สร้างภาพอวดสงคคว่าทันสมัย มีอารยะ มีความก้าวหน้าทางวิชาการ ซึ่งละเลยการบันทึกสภาพบ้านเมืองของอังกฤษในทางลบ เป็นการบันทึกผ่านสายตาของการชื่นชมและนิยมตะวันตก” และเมื่อเปรียบกับจดหมายเหตุราชทูตไทยไปอังกฤษ จะเห็นได้ว่าเป็นการแต่งขึ้นเพื่อถวายรายงานพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับการไปราชการในประเทศอังกฤษ ซึ่งเป็นการบันทึกในรูปแบบทางการเพื่อรายงานผลการปฏิบัติราชการ ซึ่งจากการศึกษาการเดินทางที่สัมพันธ์กับการเมืองตั้งแต่สมัยอยุธยา-รัชกาลที่ 5 กรุงรัตนโกสินทร์นั้นแสดงให้เห็นถึงจุดประสงค์ของการเดินทางที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการเมือง 4 จุดประสงค์หลัก คือ การเดินทางของทูตสันถวไมตรีไปมาระหว่างประเทศ การเดินทางเพื่อการศึกษาสงเคราะห์ การเดินทางเพื่อการค้าขาย การเดินทางเพื่อเยี่ยมชมอาณาดินและเจ้าอาณานิคมตะวันตก ซึ่งการเดินทางเหล่านี้ล้วนมีส่วนเกี่ยวข้องกับผลประโยชน์สำคัญของชาติ รวมถึงการธำรงไว้ซึ่งอำนาจของอาณาจักร อำนาจของพระมหากษัตริย์ และอำนาจอธิปไตยความเป็นชาติ

เอกสารอ้างอิง

- จิรัฏฐ์ เฉลิมแสนยากร. (2559). *การสร้างอัตลักษณ์ในไพรชนิยายไทยระหว่าง พ.ศ. 2484-2489*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวรรณคดีเปรียบเทียบ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2450). *ไกลบ้าน*. มปท : มปพ.
- _____. (2466). *พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5* ฉบับในหนังสือเรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ เปนภาคที่ 5. มปท : มปพ.

- ชาวนิวทีย์ เกษตรศิริ. (2559). “รัชกาลที่ 5 กับการเสด็จฯ อินเดีย พ.ศ. 2414 และความเข้าใจต่อการปฏิรูปแห่งรัชสมัย”. *เอกสารประกอบการสัมมนาวิชาการ ประจำปี 2559 . มุลนิธิโตโยต้าประเทศไทย*.
- . (2553). *นิราศเมืองกวางตุ้งหรือนิราศพระยามหาณภาพ*. การประชุมสัมมนาวิชาการ เรื่อง จดหมายเหตุสยาม : จากกรุงธนบุรีศรีมหาสมุทรถึงเมืองจันทบูร. สมาคมจดหมายเหตุ.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา..(2469). *จดหมายเหตุเก่า เรื่องพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาแต่งทูตไทย ไปนมัสการพระมัลลย์เจดีย์เมืองหงสาวดี (รัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ในระหว่างช่วง พ.ศ. 1991- พ.ศ. 2031)*. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- . (2470). *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 45 รวมจดหมายเหตุเรื่องทูตไทยไปประเทศอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. 2400 (รัชกาลที่ 4)*. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- ธงรบรินทร์บันเทิง. (2560). “นิราศลอนดอน : การสร้างวาทกรรมอสังคตนิยมยุคสยามใหม่” ใน “เรื่องเล่าเรื่องเล่า”. กรุงเทพฯ : คณะมนุษยศาสตร์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2560.
- ธนาคาร จันทิมา. (2554). *วรรณกรรมบันทึกการเดินทางของ เสกสรรค์ ประเสริฐกุล ในฐานะนิราศสมัยใหม่ : จากการคร่ำครวญสู่การใคร่ครวญและปัญญา*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นัทธัญ ประสานนาม. (2556). *นิยายแห่งนิยามเรื่องเล่าสมัยใหม่ในปริทัศน์การเมือง วัฒนธรรม*. กรุงเทพฯ : จรัสสินทวงศ์การพิมพ์.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2555). *ปากไก่และใบเรือ*. พิมพ์ครั้งที่ 4. นนทบุรี : ฟ้ายเดียวกัน.
- ราชบัณฑิตยสภา. (2475). *จดหมายเหตุเรื่องส่งทูตไทยไปกรุงโรมครั้งที่ 2 ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช*. พระนคร : โรงพิมพ์สยามพาณิชย์การ.
- ราโชทัย (กระต่าย อิศรางกูร) หม่อมราชวงศ์. (2505). *นิราศลอนดอน*. พระนคร : รุ่งเรืองธรรม.

รีนฤทัย สัจจพันธุ์. (2516). *นิราศคำโคลง : การศึกษาวิเคราะห์และเปรียบเทียบกับนิราศชนิดอื่น*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, แผนกวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

Justin D. Edwards and Rune Graulund. (2011). Postcolonial Travel Writing: Critical Explorations. *Postcolonial Text*, 6(2).

Thompson, Carl. (2011). *Travel Writing*. New York: Routledge.